

PRIRODA PSIHE

GAZALIJEV DOPRINOS ISLAMSKOJ KONCEPCIJI LIČNOSTI*

Abbas Husein Ali

Odgovor na pitanje šta to znači biti čovjek je u središtu interesiranja savremene psihologije. Mnogo toga ovisi o načinu na koji se odgovori na ovo pitanje, a pitanja u vezi sa izučavanjem ličnosti, značenjem života i smislom stvaranja samo su neka važnija među njima. Literatura savremene psihologije pokazuje da je čovjek misterija samome sebi i da pitanje ljudske prirode predstavlja zamršenu temu mnogim učenjacima.¹ Ovaj problem nije skorašnji. To je pitanje kojim su se bavili najveći ljudski umovi. Među njima je bio i Ebu-Hamid el-Gazali, čije obimno pisanje o ovoj temi zaslužuje više pažnje nego što je tome do sada dato.

Namjera ovoga rada nije da prikaže Gazalijevu metodologiju ili njegovu teoriju spoznaje, već samo njegova mišljenja o ljudskoj prirodi. Čak ni to nije jednostavno kao što se to možda čini. Gazali se ovim pitanjem bavi u različitim knjigama i, čini se, iz različitih razloga. To uključuje njegove rasprave kao filozofa, sufije, obnovitelja ili nekoga ko je prošao kroz značajne faze duhovnoga razvoja. Za potrebe ove studije će se naš prikaz ipak koncentrirati na njegov *Ihja' ulumi-d-din*.² U toj knjizi daje opći prikaz ljudske prirode prvenstveno sa stanovišta vjere i morala. Usput objašnjava svoja mišljenja o tome šta to znači biti čovjek.

Filozofski temelji savremene psihologije

Sve psihološke škole kao svoje polazište imaju filozofiju o tome šta znači biti čovjek. Tokom vremena su se filozofska razmišljanja

drastično promijenila i međusobno se razlikuju. Razlika između čovjeka i drugih bića je ipak ostala glavni interes psihologa.

Ovo razgraničenje je suština pitanja koje se u filozofiji obično spominje kao problem umtijelo. Filozof usko povezan sa ovom dilemom je Rene Descartes. Čini se da pojedini dokazi sugeriraju da je Descartes u velikoj mjeri bio pod uticajem Gazalijevoga pisanja. Posjeta jednog tunižanskog učenjaka Descartesovoj biblioteci u Parizu je otkrila da je on posjedovao kopiju prijevoda Gazalijeve knjige *El-Munkiz mine-d-dalal*, sa rukom ispisanim komentarijima na rubovima, od kojih je jedan glasio: "Ovo treba primijeniti u našoj metodologiji".³

Na čovjeka se gledalo kao na jedinstveno racionalno biće, stvorenje koje ima dušu i mnoga druga svojstva koja mu je Bog podario. Za ljudska bića se također smatralo da imaju tijela koja su izvor želja, strasti i fizičkih sila. Prema tome, duhovnost je mogla nadvladati materijalizam, a čovjekovu volju nisu određivali prohtjevi već racionalna namjera. Ovo stajalište jasno izražava čovjekovo stanje slobodne volje prije negoli determiniranosti. Čovjek može izabrati način kako da uradi dobro, a njegova racionalnost podrazumijeva aktivnost koja je rezultat pristanka, a ne prisile. Takav je bio uticaj kršćanske teologije na nauku prije darvinizma.⁴ Nažalost, kao što ćemo vidjeti kasnije, kad se na čovjeka počelo gledati kao na božanstvo, pitanje ljudske racionalnosti je postalo nesrazmjerno napuhano.

Ono što je Darwin učinio je, ustvari, preusmjeravanje pažnje u pravcu anatomske strukture organizama i koncepta preživljavanja

najjačeg te u kakvom je to odnosu sa evolucijom. On je, također, podržavao mentalni kontinuitet ili mentalnu evoluciju između ljudskih bića i neljudskih stvorenja. Dakle, za darvinizam je razlika između ljudi i neljudskih bića stvar mjere prije negoli vrste. To je imalo ozbiljne implikacije za psihološke modele ljudske prirode. Dobar je primjer tvrdnja da se ljudi od životinja razlikuju samo po tome što imaju više instinkta, mišljenje koje su mnogi psiholozi zastupali prilično dugo. Ovakva koncepcija ljudskosti je dovela do formuliranja metafore čovjeka kao mašine.⁵

Implikacije ovih metafora u savremenoj psihologiji

Metafore koje su koncipirali Descartes i Darwin (čovjek kao racionalno biće naspram čovjeka kao mašine) bile su ključna historijska prethodnica pokušajima moderne psihologije da odgovori na pitanje ljudske prirode. Odatle se pokušaji konceptualizacije ljudske prirode mogu podijeliti u dvije velike kategorije:

1. ljudi su sveznajući, svemoćni i puni ljubavi (tj. božanstveni);

2. ponašanje ljudi je nesvjesno, obavljeno bez svjesnog znanja, predodređeno, fiksno, rutinsko (tj. čovjek je kao mašina).⁶

Ove dvije dominantne metaforičke kategorije, čovjek kao mašina i čovjek kao božanstvo, proizvele su i u sebi uključivale jedan broj modela ljudske prirode koji se pojavio u modernoj psihologiji. Ono što slijedi jest kraća analiza psihoanalize, biheviorizma i humanističkih psihologija.

Bez sumnje, uticaj Darwinove misli, njegovog pristranog koncepta ljudske prirode, na Freuda bio je ogroman. Ipak, nekoliko je faktora Freuda navelo na njegovu mehanicističku koncepciju ljudske prirode. Važni među njima su bili njegovo medicinsko obrazovanje, naučni napredak u oblasti fizike i biologije i, na kraju, ali ne i manje važno, njegov ateizam.

Kao medicinski doktor, Freud je bio učen da se više koncentrira na anatomsku strukturu tijela i da vjeruje u darvinizam više negoli i u sam judaizam. Pored toga, duh njegovog vremena i napredak u fizičkim naukama naveli

su ga da koncipira ljudsko tijelo kao zatvoreni sistem energije koji energiju pretvara u akciju. To potvrđuje sljedeći citat Holta, jednog od njegovih studenata i sljedbenika:

“Koncept energije je bio Freudova preokupacija od samog početka njegovog naučnog rada, prethodeći tako poprilično bilo kakvom psihoanalitičkom modelu. U vrijeme kad je Freud bio student, energija je bila u velikoj modi; termin koji je bio popularan koliko i riječ informacija danas ili možda čak i više.”⁷

Dakle, slično parnoj mašini, na čovjeka se gledalo kao na biće rođeno sa libidom, seksualnom energijom, koja će kasnije biti uglavljena između tri odjeljka: ida, koji je izuzetno instinktivan i koji traži direktno zadovoljavanje svojih potreba; ego, koji je racionalan i uvijek uzima u obzir stvarnost; i superega, koji predstavlja moralnost i savjest. Odatle je konflikt, posebno između ida i superega neizbježan zbog različitih interesa. Kako god, kad se ova dva slona posvađaju, trava pod njihovim nogama, tj. ego, prisiljena je trpiti. Jedini način za ego da se zaštiti jest da, koristeći sigurnosni ventil, ispusti nešto pare, pribjegne odbrambenim mehanizmima, kao što su fantazija, sublimacija, represija i slično. Odbrambeni mehanizmi su, ustvari, zadovoljavanje nagona na prerušen način; drugim riječima, ego vara i id i superego. Krajnji rezultat je nesvjesno mnogo nedovršenog posla (nagona), koji će kasnije praviti probleme pojedincu.

Bihevioristi, na drugoj strani, bavili su se samo objektivnim formama ponašanja, smatrajući da bi rizikovali padanje u iracionalnost ukoliko se budu bavili nečim drugim. Zato su samo izučavali ono što je vanjsko ljudskim bićima. Tako je Skinner, na osnovu eksperimenata obavljenih na životinjama, došao do zaključka da se ljudi, baš kao i roboti ili mašine, ponašaju na istovjetan način.

Korijeni radikalnog biheviorizma se, zasigurno, mogu naći u Hobbesovoj filozofiji i navodnom kontinuitetu između neljudskih bića i ljudi, što je zagovarao darvinizam. Hobbes, impresioniran naučnim znanjem svoga vremena, na kozmos je gledao kao na ogroman mehanički sistem. Za njega je kosmos samo velika mašina koja funkcioniše prema principima koji su la-

hko shvatljivi ljudskom razumu. Posebno ga je interesirao problem kauzaliteta i za njega je čovjek bio samo jedna mašina. "Jer, šta je srce osim opruga; nervi, samo mnogobrojne žice; a zglobovi: točkovi koji pokreću čitavo tijelo",⁸ govorio je on.

Stajalište Skinnerovog radikalnog bihevizma o ljudskoj prirodi ponavlja Hobbesovo mehanicističko mišljenje sa nešto većim naglašavanjem environmentalnog determinizma. U pogledu toga, govori sama za sebe Skinnerova knjiga *Beyond Freedom and Dignity (Iznad slobode i dostojanstva)*.

Ova metafora mašine je dominirala psihologijom od 1930. do 1955. godine. Druga polovina pete decenije prošloga stoljeća je bila očevidac nečega što bi se moglo nazvati kognitivnom revolucijom u psihologiji. Duh ovoga vremena je bio pod snažnim uticajem napretka na polju informacijske teorije i kompjuterskih modela. Zato je metafora mašine opet pozvana u akciju, ali ovaj put sa određenim modifikacijama kako bi odgovarala tehnološkom napretku vremena. Kao posljedica toga, kognitivni psiholozi su predstavili čovjeka kao kanal koji ima ograničen kapacitet procesiranja informacija, a u kome je ljudski mozak uveliko poistovjećen sa kompjuterom.

Takva masovna dehumanizacija u psihoanalizi i bihevizmu je dovela do pojave treće sile u psihologiji, humanističke škole. Kao reakcija na biološki determinizam psihoanalize i environmentalni determinizam bihevizma, humanisti su zagovarali stajalište nedeterminizma. Oni su naglašavali ljudsku sposobnost da stvara i usmjerava svoju sudbinu. Za njih, nas nije stvorilo nikakvo biće, niti smo iz ičega evoluirali. Mi smo ekstremno slobodni i od nas se samo traži da ispunimo život ličnim značenjem. Ljudska bića imaju neograničen kapacitet razvoja i samousavršavanja; jednostavno rečeno, čovjek je sam svoj bog. Kao posljedica toga, cilj humaniste je da potroši vrijeme i trud objašnjavajući šta to sve čovjek može uraditi, više nego da govori o tome šta je to on/ona.

Osnove humanističkog pravca se mogu naći u djelima Johna Deweya u Americi i ateističkom egzistencijalizmu Sartrea u Ev-

ropi. Sartre je bio opsjednut pojmom slobode i, po njemu, jedina granica ljudske slobode jeste to da niko ne može prestati biti slobodan. Glavni interes Deweyove filozofije, na drugoj strani, jest razvoj ljudskih potencijala do njihovog maksimuma: samoaktuelizacija, što je centralni pojam u djelima ključnih ličnosti humanističke psihologije.

Međutim, ako ideji slobode treba pridavati značaj, onda je teško darvinistički koncept ljudske prirode, tj. biološki determinizam, smatrati odgovarajućim. Slično, pojam environmentalnog determinizma, koji je očigledan u bihevizističkoj školi, jasno je neskladan. Po njima, kognitivni model je također previše ograničavajući, što ih je sve skupa navelo da prihvate drugu glavnu metaforu čovjeka kao božanstva; i, tako je psihologija postala religija ili sekularni kult samog sebe.⁹

Humanistički pristup izučavanju psihologije je mnogim njegovim pristalicama značio usvajanje sekularnog humanizma i odbacivanje Boga, plus potpunu odanost pojmu selfa. Sloboda je pogonska snaga koja pokreće ljudsku aktivnost, čiji konačni cilj je samopoštovanje i samoaktuelizacija. Značaj ovakve koncepcije čovjeka je povećan činjenicom da ekonomijama industrijskih zemalja zatrebali potrošači. Kao posljedica toga, "jasno zagovaranje trenutnog iskustva od strane kulta samog sebe te njegovo odbacivanje sustezanja ili obuzdavanja, bilo je usluga reklamnoj industriji".¹⁰ Prema tome, odbacivanje dva deterministička stajališta psihoanalize i bihevizma je, opet, izrodilo drugi ekstremni stav humanizma.

Implikacije ove tri koncepcije čovjeka

Danas je psihoanaliza samo dio povijesti psihologije. Pokazalo se da je malo vrijedna kad je u pitanju njena praktična korisnost. Popularnost radikalnog bihevizma također opada zbog njegove izuzetno naglašene mehanicističke koncepcije čovjeka. Skinner nije uspio odgovoriti na pitanje: Ako okolina kontrolira ponašanje čovjeka, ko, onda, kontrolira kontrolora?

Međutim, koncepcije u kojima je čovjek jednak božanstvu bjesne u industrijskim zem-

ljama, a posebno u Sjedinjenim Američkim Državama. Tako je u Kaliforniji osnovana grupa za posebne namjene koja je trebala podići nivo samopoštovanja kod djece. Glavni razlog tome potezu je bio taj što je nizak nivo samopoštovanja izdvojen kao glavni krivac i uzrok raširenih psihosocijalnih problema – od narkomanije i rane trudnoće do slabih matematičkih sposobnosti i izostajanja iz škole.¹¹ Međutim, nikakvo naučno istraživanje ne podržava korisnost ove teze kao valjanog i pouzdanog pokazatelja ljudskog ponašanja.¹² Ako ništa drugo, onda razmišljanje o sebi kao božanstvu proizvodi nekoliko negativnih posljedica.

Kao prvo, fokusiranje na samog sebe gaji nerealističnu samoljubav sa mnogim štetnim psihološkim posljedicama, kao što su narcisoidnost i, najblaže rečeno, samozavaravanje. Jedno međunarodno istraživanje je pokazalo da su američki studenti (koji su, inače, imali visoko mišljenje o sebi) na ispitu iz matematike postigli znatno lošije rezultate od svojih korejskih kolega. Međutim, kad su istraživači od studenata tražili da procijene koliko su stvarno dobri matematičari, američki studenti su se u procjeni svoje matematičke sposobnosti rangirali najviše, dok su se Korejanci rangirali najniže.¹³

Drugo, učenja kulta obožavanja samog sebe, sa svojim jasnim antireligijskim stavom, imaju ozbiljne posljedice kad su u pitanju odgojne metode djece i porodica. Njihova koncepcija čovjekove prirode tvrdi da su djeca "prirodna, spontana, nedefanzivna, radoznala i, na svoj način, kreativna u mjeri većoj nego tipični odrasli pojedinac ili starije dijete".¹⁴ Međutim, to ne uzima u obzir činjenicu da su djeca također "obično razdražljiva, impulsivna, kratkovidna, agresivna, egocentrična i ograničena fiziološkim potrebama".¹⁵

Čini se da su zadovoljstvo i neposredno zadovoljavanje svakog impulsa generalno postali zadatak postfrojdove ere. Vrijednosti i značenje situacije spadaju u lično definiranje, a svaki pokušaj moralnog sprječavanja je loš i bio bi štetan za samopoštovanje. Odatle, samoaktuelizacija nije puki deskriptivni pojam, nego moralni termin kojim je samoaktuel-

izacija predočena kao nešto vrijedno i nešto za čim treba tragati. Kao posljedica toga, odraslima nema mjesta da vode svoju djecu ili u njih usade ikakav vrijednosni sistem.

Kad je u pitanju porodica, vrijednosti i koncepti humanističkog pristupa čovjekovoj prirodi imaju jednako ozbiljne posljedice. One se ne odnose samo na formiranje i osnivanje porodice, nego i na održavanje tako dugotrajnih veza. Odatle, u ime napretka, autonomije i samoaktuelizacije, brak – prema Rogersovom učenju – vrijedi nastaviti samo dok on predstavlja "unaprjeđujuće iskustvo koje donosi napredak svakoj osobi".¹⁶ Međutim, čovjek se pita – kao što su to i uradili M. Wallace i L. Wallace – šta će se dogoditi kad se nečiji bračni drug razboli ili kad se djeca rode.¹⁷ Zato nije nikakvo čudo da procent razvoda u navodno izuzetno samoaktueliziranim nacijama, kakve su Sjedinjene Američke Države dramatično raste, a kad opada, onda je to zato što novo značenje dato porodici vodi očiglednom padu u procentu sklopljenih brakova. Ne smatra se razvodom razdvajanje partnera koji žive u skladu sa nedavno razvijenim i široko prihvaćenim modelom "neobavezujuće odanosti" u partnerstvu.

Konačno, upitna je tvrdnja da su ljudska bića urođeno dobra. Mnogi socijalni događaji, povijesni i sadašnji, potvrđuju netačnost ove pretpostavke. Ratovi i zvjerstva počinjena nad drugim ljudima na Bliskom Istoku, u Bosni, Čečeniji i Kašmiru su samo neki primjeri. Zsigurno, nizak nivo samopoštovanja se teško može prihvatiti kao krivac za prvi zločin ubistva na Zemlji koji je počinio Ademov sin.

Gazalijev doprinos islamskoj koncepciji ličnosti

Gazali je prije mnogo stoljeća shvatio da debata o problemu čovjekove prirode automatski primorava dotičnu osobu da se bavi pitanjima metafizike. Kroza sva svoja djela, on insistira na ograničenosti teoretskog razuma, dok potvrđuje ulogu volje, duhovnih i moralnih iskustava u naporima sticanja znanja. Gazali je smatrao da se bilo kakav prikaz ljudske prirode, oblika u kome su ljudi stvoreni, ne može u potpunosti shvatiti bez razumijevanja svrhe stvaranja i značenja ovozemaljskog

života. Allah, dž.š., u Kur'anu kaže: "Džinne i ljude sam stvorio samo zato da Mi se klanjaju" (Ez-Zarijat, 56.).

Odatle, kao Apsolutno Pravedni, Najmilostiviji i Najmilosrdniji, Allah, dž.š., ljudska bića je stvorio u najboljem mogućem obliku kako bi odgovarali svrsi njihovog stvaranja. Zbunjujuće je da se sekularni psiholozi ličnosti nikad nisu bavili pitanjem svrhe stvaranja, a svaka osoba bi trebala znati da bolje razumijevanje bilo čega iziskuje poznavanje svrhe njegovog postojanja.

Gazali posmatra čovjeka kao biće kome su data dva obilježja svojstvena čovjeku, a to su znanje i volja. To je zato što čovjek ima dualnu prirodu: fizičku i duhovnu.¹⁸ Tijelo služi kao sredstvo koje nosi dušu, a duša je kuća znanja. Dakle, duša je ta koja čovjeka približava Allahu, dž.š., ili ga udaljava od Njega. U jednom hadisu kudsijju, Allah dž.š., kaže: "Onaj ko Mi se približi koliko za pedalj, Ja mu se približim za lakat".¹⁹ U drugoj poslaničkoj predaji se prenosi da je Poslanik, s.a.v.s., rekao: "A da šejtani ne lebde oko očiju ljudi, oni bi vidjeli veličanstva nebeskog i zemaljskog carstva".²⁰ Prema tome, kvalitet znanja uzdiže čovjeka do nebeskog svijeta ili ga degradira na nivo životinje. Fizička i duhovna čovjekova priroda se sastoji od četiri elementa, koja se manifestiraju u četiri svojstva. Ova četiri svojstva uključuju životinjsko, zvjersko, sotonsko i božansko. Prevedeno psihologijskom terminologijom, oni odgovaraju strasti, srdžbi, oholosti i, na kraju, božanskoj razboritosti, koja može pokoriti i pobijediti prethodno troje. Kad se čovjek drži putokaza božanske razboritosti, onda on u svome srcu pronade Boga. Upravo zato je srce tako važan pojam u islamskom sistemu. Prema jednoj predaji koja se prenosi od Božijeg Poslanika, "u tijelu postoji jedan komad mesa koji kad je dobar – dobro je i čitavo tijelo, a kad je loš – loše je i čitavo tijelo; to je srce".²¹

Ovu dvodjelnu čovjekovu prirodu Gazali dalje objašnjava definirajući četiri termina: kalb (srce), nefš (duša ili vlastitost), ruh (duh) i 'akl (um/intelekt). Ova četiri termina se odnose na četiri fizičke supstance. Međutim, kad označavaju duhovnu komponentu u čovjeku, one se odnose na jednu stvar, a to je "duhovna

supstanca (latifeh ruhanijeh), koja je stvorena, ali besmrtna; ona se ne mjeri putem opsega u prostoru i vremenu ili kvantitetom; ona je svjesna sebe i mjesto je spoznajnog, a jedini način da se razumije je putem uma i kroz promatranje vanjskih postupaka koje ona proizvodi".²²

U fizičkom smislu, srce se odnosi na komad mesa kupastog oblika na lijevoj strani grudi čija je funkcija cirkulacija krvi. Kao takvo, ono se može pronaći kod svih životinja. Nefš u tjelesnom smislu predstavlja spomenute životinjske nagone. Oni su neprijatelji na koje je Poslanik aludirao kad je govorio o velikom džihadu. Slično, ruh znači finu supstancu koja izvire iz tjelesnog srca i koja se širi u sve dijelove tijela. Slična je svjetiljci postavljenoj u kući kako bi kroz nju širila svoju svjetlost. Konačno, um/intelekt pomaže procesu apstrakcije u kontaktu sa fizičkim svijetom i smješten je u mozgu.²³

Individualne razlike nastaju kao rezultat kvalitativnih promjena koje se događaju na duhovnom nivou (ahval). Kad duša savladava i upokorava životinjske strasti, ona se zove el-nefs el-mutme'inne; kad ona kori čovjeka i grdi samu sebe, onda se zove el-nefs el-levameh, a kad ona navodi na zlo i otvoreno se prepušta zadovoljavanju čovjekovih strasti, zove se el-nefs el-emmareh bil-su'.

Dovde je Gazalijev doprinos u načinu na koji je on ponovo rekao ono što su njegovi prethodnici, muslimani i nemuslimani, već ranije kazali. Njegov vrjedniji doprinos je ipak u načinu na koji on shvata percepciju, emocije, motivaciju i, kao posljedicu toga, ličnost s obzirom na dvojnju prirodu čovjeka.

Prema Gazaliju, percepcija, znanje, raspoloženje, emocije, motivacija i, kao posljedica toga, ponašanje ovise o duhovnom stanju osobe. To je tako zato što ličnost, kako ju je Gazali koncipirao, ima vanjsku (fizičku) formu i unutarnju (duhovnu) vlastitost. Fizička forma (tijelo) može se opažati putem čula vida, dok se duhovna vlastitost (duša) opaža putem intuitivne spoznaje. Po njemu, "duša, koja opaža putem intuitivne spoznaje je", ipak, "dragocjenija od tijela, koje opaža putem očiju".²⁴ Za ovu duhovnu supstancu, u mnogim svojim djelima, koristi termin srce. On tvrdi da

je srce stvarna suština čovjeka koja ga odvaja od neljudskih bića, "jer srce je to koje spoznaje Boga, koje Mu se približava, radi u ime Njega i žudi za Njim".²⁵

Odatle, srce obavlja neke značajne perceptivne, kognitivne i motivacione funkcije. U suštini, to je zato jer je srce "božanska supstanca, zraka Božije svjetlosti, iskra iz Vječnog Plamena i unutar Nje, i njemu je otkrivena Konačna Zbilja i odraz Cijelog, tako da je i ono, također, ispunjeno Božanskim svjetlom i ispoljava Ga".²⁶ Kao posljedica toga, oni koji su duhovno uzdignuti svojim srcima vide bolje i preciznije od onih koji opažaju vanjskim (tjelesnim) očima.²⁷ U vezi s tim, Kur'an kaže:

"Zašto oni po svijetu ne putuju pa da srca njihova shvate ono što treba da shvate i da uši njihove čuju ono što treba da čuju, ali oči nisu slijepe, već srca u grudima" (El-Hadždž, 46.).

Slično, postoji i duhovni sluh:

"Mi smo za džehennem mnoge džinne i ljude stvorili; oni srca imaju – a njima ne shvataju, oni oči imaju – a njima ne vide, oni uši imaju – a njima ne čuju; oni su kao stoka, čak i gori – oni su zaista nemarni" (El-Araf, 179.).

Oni čiji je duhovni sluh otupio dijele sposobnost izvanjskog slušanja sa drugim životinjama, dok su duhovno afirmiranim svi zvukovi u njihovoj sredini, uključujući i one ptica, vjetra i valova, samo jasni znakovi veličine Stvoritelja, koji svjedoče Jednoću Boga i hvale Ga jasnim govorom.²⁸ Ovoj vrsti ljudi cijeli svijet je jedna ogromna džamija.²⁹

Od izuzetne je važnosti primijetiti da, iako Gazali daje primjerenu pažnju racionalnim i intelektualnim svojstvima čovjeka, on ipak ne polaže u njih pretjerano pouzdanje i ne smatra ih dovoljnim za kontroliranje ljudskih prohtjeva i nagona. Radije, vjerovanje je to koje čovjeka približava ljudskim vrlinama i savršenstvu i uzdiže ga na plemenito mjesto Božijeg namjesnika na Zemlji.

Gazalijev doprinos teoriji ličnosti

Gazali je tretirao nekoliko bitnih pitanja koja su od vitalnog značaja za razvoj jasnog

koncepta čovjekove ličnosti. Nadahnut osnovnim razumijevanjem značenja ovozemaljskog života, a časnim poslanicima kao primjerima koje u životu treba slijediti, on je obradio nekoliko problema koji su, očigledno, relevantni za psihologiju ličnosti. Tako se, naprimjer, bavi pitanjem urođenih osobina i odgoja te kako ovi snažni faktori mogu uticati na ličnost. Gazali, također, tretira problem prošlih i sadašnjih događaja u ljudskom životu i njihov značaj u procesu razvoja ljudske ličnosti. Osim toga, on u glavnim crtama izlaže izuzetno zdrav pristup odgojnim metodama djece. To zaslužuje zasebno istraživanje.

Mi ćemo, međutim, ukratko istaći ova njegova gledišta, posebno ona koja se odnose na psihologiju ličnosti.

1. Urođene osobine naspram odgoja

Poprilično dugo su se psiholozi bavili zamršenim pitanjem značaja bioloških i environmentalnih faktora u oblikovanju ljudskog ponašanja. Ovaj problem je obično poznat pod imenom priroda-odgoj debata i nadaleko je priznat kao najduži rat u povijesti psihologije. U tome psihoanalitičari snažno podržavaju naturalistički stav, dok biheoristi naglašavaju ulogu odgoja, a humanistički psiholozi smatraju da je čovjek u biti dobar. Ovi posljednji se izgleda fokusiraju na tjelesnu i fizičku dobrotu, kao što je i spomenuto. To je očigledno u djelima Maslova, koji je ispitao autobiografije pojedinih ličnosti koje, po njegovom mišljenju, predstavljaju najbolje primjere samoaktuelizacije u povijesti čovječanstva. Njihova duhovnost ili religioznost nikad, međutim, nisu smatrane pokazateljem njihovog uspjeha ili neophodnim uvjetom da bi se ostvario nivo samoaktuelizacije. Ustvari, ako bi se prihvatio Maslovljev kriterij, čak i uživaoci droga mogu ostvariti stepen samoaktuelizacije.

Što se tiče Gazalijeve koncepcije, koja je utemeljena na Objavi i predajama od Poslanika, s.a.v.s., suština čovjeka je duhovna dobrotu. Međutim, sredina i odgoj su jednako važni u očuvanju ili narušavaju čistote ljudske duše.

2. Slobodna volja naspram determinizma

Značajan detalj u Gazalijevoj koncepciji čovjekove prirode se tiče problematičnog pitanja slobodne volje ili determinizma u modernoj psihologiji. Za Gazalija, čovjek je taj koji održava balans između determinizma i slobode. Jednoličan slijed događaja je predodređen; međutim, čovjekov ihtijar je sastavni element njegove volje. Kao što El-Attas elokventno uvjerava,³⁰ ihtijar ne znači samo izbor, nego je njegovo značenje određeno korijenom h-j-r, što podrazumjeva dobro. Dakle, opredjeljivanje za loš izbor nije ihtijar. Prema tome, kroz vjeru u Boga pojedinac u pritisku životinjskih nagona izaziva namjernu i odlučnu redukciju koja ga/je, zauzvrat, oslobađa strašnog stiska bioloških ili enviromentalnih sila.

3. Presudni period u razvoju ličnosti

Gazalijevo pisanje o djetinjstvu i odgojnim metodama djece zasigurno predstavlja pitanja relevantna za značaj ranih iskustava u razvoju čovjekove ličnosti. Psihonalitičari posebno naglašavaju rano djetinjstvo. Freud misli da je sa krajem prvih pet ili šest godina života ličnost pojedinca formirana. Odatle, prošla iskustva su presudna i ključna u oblikovanju načina na koji neko misli, osjeća ili se ponaša. U slučaju bihevizma, faktor vremena nema nikakvog značaja. Važnije je to je li neko iskustvo potkrijepljeno ili nije. Ljudi imaju sposobnost učenja, odučavanja i ponovnog učenja. Humanistički psiholozi pridaju veći značaj zrelim iskustvima.

Gazali, međutim, gleda na razvoj ličnosti kao na proces u kome se djetinjstvo smatra poljem treninga za samu svrhu čovjekovog stvaranja, tj. teklif. Njegovo stajalište je zaista obuhvatnije te tako svodi sekularne pristupe na status sličan onom u priči o slonu i slijepcu. Za njega, čovjekova ličnost će biti pod uticajem od momenta kad je on ili ona začet, pa do načina na koji je on ili ona dojen i odbijen od dojenja.

Gazali se nije naročito interesirao za površno pitanje kako je dijete hranjeno, nego

je stavljaao akcent na izvor same opskrbe: jesu li roditelji do hrane dolazili dozvoljenim sredstvima. Dakle, moraju se poduzeti sve moguće mjere kako bi se osiguralo da se borba između zla i dobra, svetog i svjetovnog, u ličnosti čovjeka završi izgradnjom vrlina i uništavanjem poroka.

Gazali od roditelja traži da odgajaju svoju djecu umjesto da im zapovijedaju. Uz snažne emotivne veze između njih i njihove djece, roditelji trebaju staviti čvrste moralne zahtjeve ispred svoje djece. Vanjske metode nagrađivanja i kažnjavanja trebaju koristiti samo tokom djetinjstva kako bi, sa vremenom adolescencije, utrli put njihovim unutaršnjim metodama. Osim toga, roditelji trebaju nastojati kažnjavati psihički umjesto fizički kako bi u djeci izgradili osjećanja savjesti i krivnje umjesto straha i srdžbe.

Tabela: Komparacija Gazalijevih stavova o ljudskoj prirodi sa stavovima modernih psihologija

	Gazali	Freud	Skinner	Rogers
Centralni koncept	Čovjek ima dvodjelnu prirodu	Nesvjesna iskustva	S-R (podražaj-reakcija) jedinice	Samo-aktuelizacija
Locus uticaja	Duhovni (unutarnji)	Biološki (nesvjestan)	Enviromentalni (vanjski)	"Self" (unutarnji)
Priroda/sredina	Duhovna dobrota	Čovjek je po prirodi zao	Čovjek nema prirode	Čovjek je po prirodi dobar
Sloboda volje/determinizam	Slobodna volja	Determinizam	Determinizam	Slobodna volja
Presudni period u razvoju ličnosti	Prošlost, sadašnjost i budućnost (budući svijet)	Prošlost	Irelevantno	Ovdje i sada

Zaključci

Tabela sažima najbitnije tačke u okviru kojih se Gazalijevi stavovi o prirodi čovjekove ličnosti mogu uporediti sa stavovima koji prevladavaju u modernom psihologijskom znan-

ju u tom pogledu. Prilično je očigledno da je njegovo stajalište zaista opsežno. Također, ono posjeduje veliku mjeru konzistencije i funkcionalne korisnosti. Ispostavlja se, naprimjer, da je ono od velikog značaja ukoliko se koristi da objasni, kontrolira ili predvidi ljudsko ponašanje.³¹ Naravno, to nije zbnunjujuće s obzirom da Gazalijeva koncepcija uključuje ono što nedostaje modelima čovjeka koje koncipiraju sekularni učenjaci, a to je spiritualna komponenta. Upravo to je neophodni sastojak koji prožima sve suštinske elemente čovjekove ličnosti kako bi izgradio pozitivna svojstva koja svaka osoba iskazuje na emotivnom, kognitivnom i bihevioralnom nivou.

S engleskog: Aid Smajić

Bilješke:

□ The nature of Human Disposition: al-Ghazali's Contribution to an Islamic Concept of Personality, *Intellectual Discourse*, vol. 3, br. 1, 1995., str. 51.-64.

¹ Vidi, naprimjer, L. Stevenson, *Seven Theories of Human Nature*, Oxford, Oxford University Press, 1987.; N. Chaney, *Six Images of Human Nature*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1990.; i L.S. Wrightsman, *Assumptions About Human Nature: Implications for Researchers and Practitioners* London, Sage Publications, 1992.

² Ebu-Hamid el-Gazali, *Ihja'ulumi-l-din*, Bejrut, Daru-l-ma'rifet, bez datuma

³ Jusuf el-Kardavi, *El-Imam el-Gazali bejne madihih we naqidihi*, Kairo, Mektebet Vehbeh, 1993.

⁴ A. Korman, *The Psychology of Motivation*, Englewoods Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1974.

⁵ B. Weiner, *Motivation: Metaphors, Theories and Research*, London, Sage Publications, 1992.

⁶ Weiner, *Motivation*

⁷ Citirano iz C.N. Coefer and M.H. Appley, *Motivation: Theory and Research*, New York, Wiley, 1964., 596.

⁸ Citirao Chaney, u knjizi *Six Images*.

⁹ P. Vitz, *Psychology as Religion: The Cult of Self-Worship*, Carlisle, The Paternoster Press, 1994.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Vidi, *The Curse of Self-Esteem*, Newsweek, 17. februar 1992.

¹² S. Black, *Self-Esteem: Sense and nonsense*, *American School Board Journal*, juli 1991., 27.-29.

¹³ A. Lapointe, N.A. Mead, and G. Philips, *A World of Difference: An International Assessment of Mathematics and Science*, Princeton: Educational Testing Service, 1989.

¹⁴ Vitz, *Psychology as Religion*

¹⁵ Ibid.

¹⁶ C. Rogers citirano u M. Wallace and L. Wallace in *Psychology's Sanction for Selfishness: The Error of Egotism in Theory and Therapy*, (San Francisco, Freeman, 1983., str. 160.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ S.M.N. El-'Attas, *The Nature of Man and the Psychology of Human Soul*, Kuala Lumpur, International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1990.

¹⁹ Sahihu-l-Buhari, *Kitabu-l-tewhid*

²⁰ Musned Ahmed ibn-Hanbel, vol. 2., str. 353., 363.

²¹ Sahihu-l-Buhari, *Kitabu-l-iman*

²² El-Attas, *The Nature of Man*, 7.

²³ El-Gazali, *Me'aridzu-l-Kuds fi Ma'rifet Medaridzi-l-Nefs*, Bejrut, Daru el-Afak el-Džedideh, 1978.

²⁴ El-Gazali, *Ihja'*, 3:46.

²⁵ El-Gazali, *Ihja'*, 3:2.

²⁶ El-Gazali, *Ihja'*, 3:350.

²⁷ El-Gazali, *Ihja'*, 4:26.; vidi, također, str. 431.

²⁸ El-Gazali, *Ihja'*, 2:218-219.

²⁹ Malik Badri, *El-Tefekkur mine-l-musahedeh ile-l-shuhud*, Herndon, Virginia, International Institute of Islamic Thought, 1993.

³⁰ El-Attas, *The Nature of Man*

³¹ 'Abbas H. 'Ali, *El-Suluk el-insani bayna el-Rahman va 'akl el-insan*, rad prezentiran na Međunarodnom seminaru o islamizaciji znanja, Gezira University, Sudan, 2.-5., februar, 1995.